

Hjulsbro med broarna över Stångåns fors och över slussen vid Kinda kanal. Slussvaktarbostaden ovan i mitten. Åkrar i norr i bakgrunden mot Skonberga. En skinnstamp mitt i forsén och Hjulsbro kvarn till vänster. På backen där fotografen stod, fanns tidigare två runstenar. Foto: Frans Dyring, cirka 1875. (Östergötlands Museum)

Runstenarna i Hjulsbro

Joakim Johansson

Det har länge varit känt att det en gång i tiden fanns en runsten i Hjulsbro i Landeryd socken. År 2019 hittade runforskarén Jan Owe tidigare missade noteringar i arkivhandlingar, som visade att det har funnits ytterligare en runsten i Hjulsbro, med en mycket ovanlig skeppsristning. Båda stenarna är sedan länge försvunna och många är de som har funderat på vart framförallt den först kända stenen, "Hjulsbrostenen", tagit vägen. År 2015 hittade Annika Johansson, hembygdsforskande församlingsherde i Landeryd, en notering som berättade hur Hjulsbrostenen försvunnit. Mer om allt detta i denna skrift.

"Hjulsbrostenen"

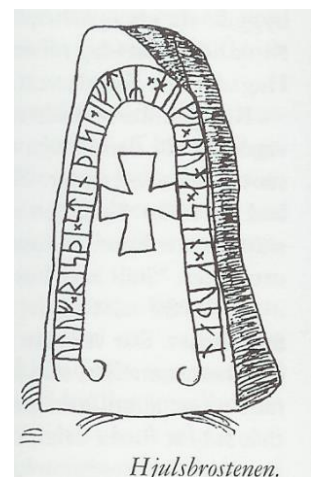
De flesta runstenar i Sverige är från 1000-talet¹ och det var troligtvis även den runsten som stod i Hjulsbro (Ög 112). Dess inskription har tytts till;

"Olöv reste denna sten efter Hove sin gode make".

Att stenen har funnits vid Hjulsbro vet vi tack vare antikvarién Johan Hadorph (1630–1693). Han var i Hjulsbro någon gång på 1660- eller 70-talet och ritade av stenen enligt bilden här intill².

Även Petrus Millberg (1675–1737), eller Milberg som han själv skrev³, som var kyrkoherde i Landeryd 1723–1737, ritade av stenen 1726 och 1728 och noterade;

"Står upprätt något lutande fram åth wid Diursbrus bro".

År 1862 när den gotländske kulturhistorikern P. A. Sæve (1811–1887) gjorde en antikvarisk resa till bland annat Hjulsbro, så hittade han ingen sten. Han noterade;

*"Runstenen vid Hjulsbro Qvarn fanns ej. Nuvarande mjölnaren hade aldrig sett den, ej heller hört sin fader tala om den"*⁴.

Mjölnaren hette Sandqvist och hans far Jonas Axel var född 1816 och uppvuxen vid Övre Ullstämman Sörgård i Landeryd.

Många har letat efter stenen genom åren. Fornforskaren Carl Fredrik Nordenskiöld skriver i sin bok "Östergötlands minnesmärken" 1878;

"Bland de minnesmärken som kläda höjderna på ömse sidor om Hjulsbro, har den runsten, som uppgives hafva stått på backen vester om Hjulsbro nära vägen ej kunnat återfinnas; ingen i trakten säger sig hafva sett den, ej heller har den vid rifning och reparation af den bro, som här går öfver Stångån, blivit synlig".

År 1993 i jakten på runstenen så reste några medlemmar i Landeryds hembygdsförening en stor sten på kullen, stampen kallad, öster om slussen. Men det visade sig bara vara en vanlig flat sten.

Lennart Samuelsson, Bengt Nilsson och Sven-Olov Ericson (i den ordningen på första bilden) reste stenen uppe på "Stampen" öster om Hjulsbro sluss. Foto: Kerstin Samuelsson, 1993.

År 2015 hittade Landeryds församlingssherde Annika Johansson en ny spännande uppgift vid ett besök i Vadstena landsarkiv. Hon letade i Linköpings domkapitels arkiv i 1828 års "fornminnesinventering" där alla församlingar skulle skicka in uppgifter till domkapitlet enligt kunglig förordning. Lektor Christian Stenhammar som var tillförordnad inventeringsman, tillika kyrkoherde, för Landeryd skrev då följande, daterat i oktober 1829:

"Den vid Hjulsbro för icke längesedan befindliga Runstenen, som äfven anföres af Broocman (Östergöthl. Beskr. sid. 229), är deremot försvunnen. Den har för ungefär 10 år sedan, vid qvarnens ombyggnad, blifvit begagnad till grundsten, och således af vårdslöshet förstörd".

Tack vare den arkivupptäckten fick vi äntligen ett svar på hur stenen försvann och att det skedde någon gång i slutet av 1810-talet. Då är det förstäeligt att mjölnarens far, Jonas Axel Sandqvist, som föddes 1816, aldrig hade sett någon runsten vid Hjulsbro.

Hjulsbro från sydöst. Mjölnarens bostad, Hjulsbro gård, uppe på kullen med tillhörande kvarn nedanför. Till höger den "nya kvarnen". Del av foto av J. E. Thorin, Åtvidaberg omkring 1905–1906 (Brukskultur Åtvidaberg)

Hjulsbro kvarn med forsen som försvann 1935 när kraftstationen byggdes i Hackefors nedströms Hjulsbro. Någonstans i kvarnens stengrund fanns en runsten. Ovanför kvarnen låg mjölnarens boningshus, Hjulsbro gård.
Foto: K. J. Petersson, Västerlösa omkring 1901 (Egnahemsföreningen i Motalas arkiv i Vadstena Landsarkiv)

Hjulsbro kvarn rivs

När Egnahemsföreningen i Motala köpte och bebyggde Ekholmens gårds marker, där Hjulsbro ingick, i början av 1900-talet så gjordes flera fornfynd. År 1906 sålde Egnahemsföreningen Hjulsbro gård med kvarn till ett bolag som skulle starta en spikfabrik vid forsen. Redan hösten 1906 revs kvarnen, men tyvärr var det nog ingen som tittade efter runor på stenar. Dock är det nog inte lätt att se en sten med inskription bland en massa andra stenar. På de kända runstenar vi kan se idag är oftast texten ifylld med färg för att göra skriften tydlig. Troligtvis var inte ens stenen hel utan hade antagligen delats för att passa i grunden på kvarnen.

Stora stenarbeten skedde på platsen för den nya spikfabriken. Under vintern 1906–07 byggdes stora stenfundament för turbiner i forsen. Troligtvis användes även runstenen till detta.

Den stenvalvsbro som finns vid Hjulsbro byggdes 1895 när kvarnen ännu fanns kvar, så i bron gömmer sig sannolikt ingen runsten.

Arbete med stenfundament för turbiner i forsen vid Hjulsbro, inför byggandet av spikfabriken som syns i färdigt utförande på nedre högra bilden. Boningshuset vid Hjulsbro gård byggdes om till disponentvilla.
Foto: K. J. Petersson, Västerlösa vintern 1906–07 och 1910 (Egnahemsföreningen i Motalas arkiv i Vadstena Landsarkiv)

Ytterligare en runsten vid Hjulsbro

I februari 2019 hittade runforskaren Jan Owe en spännande och tidigare förbisedd notering i arkivhandlingar, som visade att det har funnits ytterligare en runsten i Hjulsbro⁵.

Lektor Petrus Millberg skissade av stenen vid Mickelsmäss (29 september) 1727 och noterade:

"Ligger wid Diursbro horizontal västan några steg ifrån N. 2 wid Diurbro i Lannary. Aftagen af M[agiste]r. Milberg 1727 tempore Michaelij". Stenen stod således endast några steg från den andra stenen. Vidare skriver han att han kunde läsa **biurn** och **kup** på stenen. Den senare runföljden kan man hitta till höger på stenen.

Den nyupptäckta stenen vid Hjulsbro. Teckning av Petrus Millberg i handskriften R 554 (UUB). Foto: Alvin

Jan Owe skriver i sin blogg:

"Runstenen från Hjulsbro har en skeppsristning, vilket är ganska ovanligt på runstenarna. Jag känner, bortsett från runförsedda gotländska bildstenar, bara till ett tiotal runstenar från svenskt område med ristade skepp. Bland de mer kända är kanske Tullstorpstenen från Skåne och Sparlösastenen från Västergötland. Den senare har segel hissat på sitt skepp och sådana stenar kommer bli mest relevanta att jämföra med Hjulsbrostenen. Jämförelser bör göras med det gotländska bildstensmaterialet i sin helhet, oavsett om stenarna har runor eller ej, även om skeppsbilderna därifrån oftast är från ett äldre tidsskede. Likaså bör jämförelser göras med lösformål såsom en träpinne från Bergen i Norge och ett revben från Sigtuna i Uppland. Dessa båda föremål har såväl skepp som runor. Revbenet från Sigtuna hittades 1995, se TOR 1996, s. 305 ff. Skeppet på benet har liksom Hjulsbrostenen höga stävar, men seglet är på benet inte alls detaljerat. När det gäller skepp med segel på runstenar från Östergötland bör nämnas Ledbergsstenen från Ledbergs kyrka (Ög 181) och runstenen från Stratomta i Törnevalla sn (Ög 224). Skeppet från Hjulsbro blir ett värdefullt bidrag till vår kunskap om vikingatidens skepp."

Jan Owe kommenterar vidare om stenen:

Tyvärr är det väldigt svårt att få en rätsida på själva inskriften. Låt mig börja med den runtext som är avritad i vänsterkanten på det högra bladet ovan.

Det är inskriften på högra delen av Ög 112 och alltså inte ytterligare en avskrift av den här aktuella runstenen. Den delen av inskriften skulle enligt Hadorph läsas:

hufi × buta × sin × kupan

Millbergs läsning här och hans teckning av Ög 112 på sidan 22 i det som Alvin skannat in visar att inskriften inte var helt lättläst, och gör det svårt att även lita på de runor han läst på denna den andra Hjulsbrostenen. Några runor kan dock anses som tillräckligt säkra för att våga sig på att återge vad där stått – men ger inget sammanhang.

Ett första försök till läsning av texten blir:

...b--(l)-ini-----ari(n)p(i)... -k-(m)-kup...-... mu--...

Men läsningen är högst osäker. Och det blir bara ordet **kup** som är tolkbart – sannolikt då tolkat *Gud*, men det kan också vara ordet *gode* (ristat **kupan**).

Så långt, Jan Owe's ord.

Den nyupptäckta stenen vid Hjulsbro.
Teckning av Petrus Millberg i
handskriften R 554 (UUB). Foto: Alvin

Hittills enda källan

Det man kan fundera över är varför inte denna nyupptäckta sten har nämnts av någon annan fornforskare eller kulturhistoriker på 1600-, 1700- eller 1800-talet. Kanske har vi nya spännande, tidigare missade upptäckter att vänta ur arkiven.

Jan Owe berättar om en person som ritade av flera östgötska runstenar under första delen av 1800-talet. Det var Johan Haqvin Wallman, son till Johan Daniel Wallman som en tid var kyrkoherde i just i Landeryd. I Nordiska museets arkiv finns Wallmans avritning av Millbergs teckning av Ög 112. Wallman började sina studier i Uppsala 1810 och var kanske inte ner så mycket till Landeryd när pappan var kyrkoherde där. Och senare när han for på sina vetenskapliga resor 1819–20 hade väl stenarna hunnit försvinna. Men fler teckningar kanske kommer dyka upp.

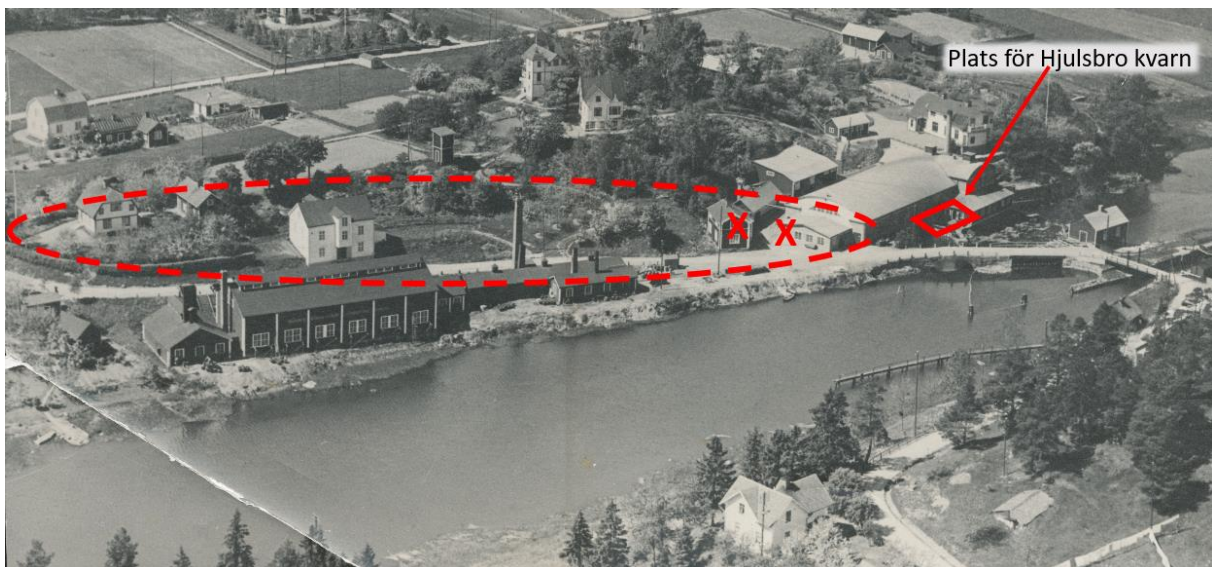
Stenarnas placering

Troligen försvann även den andra stenen genom att användas till annat, likt den första blev använd som grundsten. Exakt var dessa två stenar har stått kan ingen veta, men med kännedom om traktens historia går det att dra troliga slutsatser. Noteringen om att den första Hjulsbrostenen (Ög 112) har stått "på backen" vid Hjulsbro bro, väster om landsvägen ger oss ett troligt område där stenen har stått och den andra uppges ju stå några steg från den förra.

Området tillhörde länge Ullstämman i Landeryd, men kom på 1800-talet att tillhöra Ekholmens gård. Namnet Hjulsbro har tolkats komma av det fornnordiska mansnamnet Giurdh. Giurdhs-bro har sedan i tal och skrift gått från Diursbro till Hjulsbro. Namnet Hjulsbro har historiskt sett varit förknippat med själva bron, forsen och kvarnen med den tillhörande mjölnarbostaden, alltså själva Hjulsbro gård. På 1860-talet byggdes slussen vid Hjulsbro och från början av 1900-talet växte ett samhälle fram kring spikfabriken och egnahemmen.

På bilden nedan syns landsvägens månghundraåriga, säkert tusenåriga, sträckning förbi Hjulsbro. Sträckningen ändrades först när Hjulsbrobron byggdes 1951–52. I bildens nederkant syns vägen komma från Vårdsberg och svänga ner mot forsen där broarna leder över vattnet. Sedan går den söderut igen längs stranden för att strax svänga upp över backen väster om Hjulsbro. Vägens dragning längs den västra stranden var ursprungligen lägre, vilket syns på efterföljande bilder. Någon gång mellan 1904 och 1910-talets mitt höjdes vägen och drogs en bit upp i backen för att slippa den branta svängen.

Noteringen om att den först kända runstenen (Ög 112) stod nära Hjulsbro bro och kännedomen om att den kom att användas som grundsten vid kvarnen, ger den en trolig placering i nedre delen av backen, ner mot bron och kvarnen. Det verkar mer rimligt än att den skulle ha stått i södra kanten av samma backe där vägen svängde upp. Den nyupptäckta stenen stod "några steg ifrån" den första stenen. Men eftersom stenarna varken finns markerade på kartor, är med på foto eller har GPS-koordinater så kan givetvis ingen veta säkert.

Det troliga området som stenarna stått inom, markerat på backen väster om Hjulsbro, vid landsvägen. Mest troligt i närheten av kryssen närmare bron. Del av flygfoto över Hjulsbro, 1931 (Landeryds hembygdsförening)

Den ursprungliga branta backen på landsvägen västerut mot Ullstämman.

Foto mot söder, med Landeryds kyrka i bakgrunden.

Foto: K. J. Petersson, Västerlösa omkring 1901

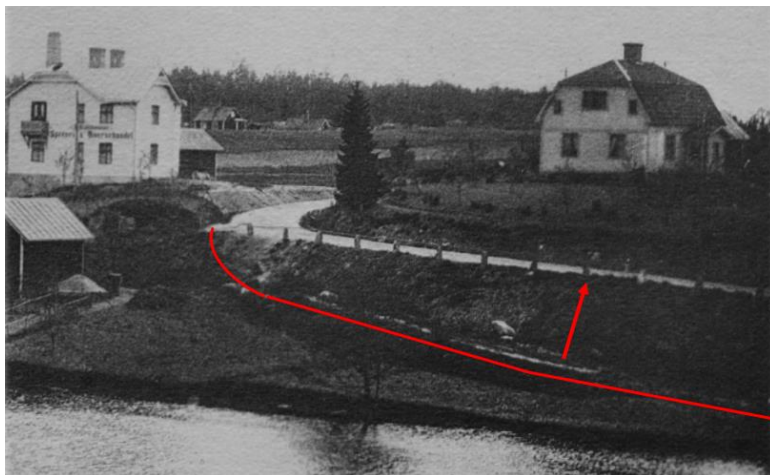
(Egnahemsföreningen i Motalas arkiv i Vadstena Landsarkiv)

Den ursprungliga branta backen på landsvägen upp mot Ullstämman.

Foto: K. J. Petersson, Västerlösa omkring 1904

(Egnahemsföreningen i Motalas arkiv i Vadstena Landsarkiv)

Vägen höjdes någon gång mellan 1904 och 1910-talets mitt.

Del av vykort från Hjulsbro.

Foto i slutet av 1910-talet.

Foto A. Ohrlander

(Landeryds hembygdsförening)

Del av karta över Ullstämman ägor i Landeryd 1697 och 1766. Då stenarna fanns på platsen.

(Lantmäteriets historiska kartor) Satellitbilden från 2015 över samma område (eniro.se)

Området idag

Den backe där stenarna stått har blivit kraftigt exploaterad under 1900-talet. Spikfabriken brann och nybyggdes, ändrades till Tråddrageri- och Nätfabrik och verksamheten utökades för att upphöra på platsen på 1960-talet. Efter att ha använts för annan verksamhet revs fabrikslokalerna i slutet av 1970-talet. I början av 1990-talet fylldes marken upp åtskilligt för Tråddragarevägen och ny bostadsbebyggelse. Stenarna, eller fragment av dem, borde finnas kvar på platsen som utfyllnad i marken eller i stensättningarna i forsen. Sannolikheten att någon skulle hittas är dock minimal med tanke på ovanstående områdesförvandling. Men vem vet, någon gång kanske en spännande upptäckt görs på platsen.

Trafiken på den gamla landsvägen försvann efter att Hjulsbrobron byggts åren 1951–52. Bostäder längs Tråddragarevägen ligger där runstenarna troligen en gång stått. Foto: Kim och Tord Pettersson 2014.

Fotnot:

- ¹⁾ <https://sv.wikipedia.org/wiki/Runsten> hämtat 2020-07-20
- ²⁾ https://sv.wikipedia.org/wiki/Johan_Hadorph 2020-07-20
- ³⁾ På teckning av Petrus Millberg i handskriften R 554 (UUB). Foto: Alvin
- ⁴⁾ Sveriges runinskrifter, andra bandet, Östergötlands runinskrifter, 1900, sid. 111. (Projekt Runeberg)
- ⁵⁾ Jan Owe's blogg <https://runbloggen.gamlebo.se/2019/02/24/arkivfynd-med-skeppsristning-fran-hjulsbro-ostergotland-28/> hämtat 2020-07-20

Tack till

Jan Owe